

ANALIZA EKONOMICZNO-PRZESTRZENNA I DELIMITACJA OBSZARÓW WIEJSKICH ROZWIJAJĄCYCH SIĘ I OPÓŹNIONYCH W ROZWOJU W POLSCE

**Grażyna ADAMCZYK-ŁOJEWSKA,
Adam BUJARKIEWICZ, Stanisław ŁOJEWSKI**

Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy, Katedra Ekonomii i Zarządzania

Słowa kluczowe: analiza ekonomiczno-przestrzenna, delimitacja, obszary rozwijające się i opóźnione w rozwoju, obszary wiejskie, technika GIS

Streszczenie

Prezentowane wyniki analizy ekonomiczno-przestrzennej i delimitacji, w ujęciu lokalnym, regionalnym i ogólnokrajowym, obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju, ze szczególnym wyróżnieniem obszarów wiejskich. Do tego celu wykorzystano dane komputerowego Banku Danych Regionalnych GUS z lat 1999–2003 oraz technikę GIS. Wyróżniono trzy kategorie obszarów wiejskich: o wysokim stopniu rozwoju, o średnim stopniu rozwoju i opóźnione w rozwoju. Scharakteryzowano zróżnicowanie przestrzenne uwzględnionych w delimitacji czynników społeczno-ekonomicznych oraz wskaźników, charakteryzujących obszary o różnym stopniu rozwoju.

WSTĘP

Podczas wyróżniania obszarów problemowych trzeba brać pod uwagę zróżnicowanie polskiej przestrzeni, zwłaszcza obszarów wiejskich, które charakteryzują się wyjątkową różnorodnością nie tylko biologiczną i krajobrazową, ale także społeczno-ekonomiczną. Stąd w warunkach Polski ewentualne próby delimitacji ta-

Adres do korespondencji: dr G. Adamczyk-Łojewska, Akademia Techniczno-Rolnicza, Katedra Ekonomii i Zarządzania, ul. Grodzka 18/20, 85-109 Bydgoszcz; tel. +48 (52) 374-99-65, e-mail: strateg@atr.bydgoszcz.pl

kich obszarów powinny być oparte na bazie danych gmin, z wyróżnieniem obszarów wiejskich i miast.

Pojęcie obszarów wiejskich jest różnie rozumiane i definiowane w Unii Europejskiej, OECD i w Polsce. Według Unii Europejskiej terytorium jest zaliczane do obszarów wiejskich, gdy gęstość zaludnienia (wskaźnik urbanizacji) nie przekracza 100 osób na 1 km², zaś w OECD – 150 osób na 1 km². W omawianych w artykule badaniach ekonomiczno-przestrzennych i delimitacji obszarów wiejskich uwzględniono dane gmin, zgodnie z symbolami terytorialnymi przyjętymi w Banku Danych Regionalnych (BDR) GUS. Tak rozumiane obszary wiejskie obejmują więc gminy wiejskie oraz obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich.

Wyróżnienie i scharakteryzowanie obszarów problemowych w ujęciu lokalnym, regionalnym i w skali kraju oraz określenie stopnia zróżnicowania tych obszarów wymaga przeprowadzenia badań ekonomiczno-przestrzennych. Badania takie umożliwiłyby uszeregowanie obszarów problemowych na poszczególnych poziomach analizy według stopnia ważności ze względu na działalność interwencyjną oraz opracowanie bilansu potrzeb i możliwości, w tym określenie środków finansowych niezbędnych do realizacji kompleksowej polityki regionalnej. Byłyby pierwszym, ale podstawowym krokiem w kierunku uporządkowania problematyki regionalnej, zahamowania dalszego regresu wielu obszarów problemowych oraz przyspieszenia tempa wielofunkcyjnego rozwoju tych obszarów i całego kraju.

Analiza ekonomiczno-przestrzenna i próba delimitacji gmin, w tym obszarów wiejskich i miast, obejmująca lata 1994–1998 [Problemy..., 2001], przeprowadzona wcześniej z wykorzystaniem Banku Danych Lokalnych (BDL) GUS i techniki GIS, wykazała, że obszary rozwijające się obejmowały w kraju w 1998 r. 18,3% powierzchni i 47,6% ludności ogółem, w tym tylko 28,2% ludności wiejskiej i 60% ludności miast (ludność wiejska stanowiła w skali kraju w 1998 r. 38,1% ludności ogółem, a miast – 61,9%). Natomiast obszary opóźnione w rozwoju, niezrównoważone z punktu widzenia ekonomicznego i społecznego, obejmowały 81,7% powierzchni i 52,4% ludności ogółem, w tym 71,8% ludności wiejskiej i 40% ludności miast. Wyróżniono dwie grupy obszarów problemowych:

- opóźnione w rozwoju obszary wiejskie o dużym udziale funkcji rolniczych w rejonach gospodarstw indywidualnych oraz wielkoobszarowych (byłych PGR) wraz z powiązаныmi z nimi małymi miastami; obszary te obejmowały przeszło 77% ogólnej powierzchni i około 26% ludności kraju (67% ludności mieszkającej na wsi i prawie 5% – w miastach);
- opóźnione w rozwoju obszary objęte regresem przemysłu na terenach zurbanizowanych i niezurbanizowanych; obszary te obejmowały około 5% powierzchni kraju i przeszło 26% ludności ogółem (prawie 40% ludności mieszkającej w miastach i 5% – na terenach wiejskich); te depresyjne obszary o dużym bezrobociu obejmowały w skali kraju przeszło jedną trzecią powierzchni i jedną piątą ludności zamieszkałej w dotychczasowych ośrodkach bądź okręgach przemysłowych.

Badania te wykazały, że społeczno-ekonomiczne i ekonomiczno-przestrzenne zróżnicowanie charakteryzowało się w Polsce w końcu lat 90. określonymi prawidłowościami związanymi z wyodrębnianiem się obszarów rozwijających się i peryferyjnych:

- występowaniem wyraźnej koncentracji zasobów i działalności pozarolniczej w rozwijających się większych miastach i wokół nich;
- wyodrębnianiem się opóźnionych w rozwoju obszarów peryferyjnych, obejmujących przede wszystkim tereny wiejskie i związane z nimi małe miasta.

Delimitacja i ranking, zwłaszcza obszarów problemowych nie zrównoważonych z punktu widzenia ekonomicznego i społecznego, powinny być przeprowadzane co kilka lat na podstawie wieloczynnikowej analizy ekonomiczno-przestrzennej na poziomie gmin. Umożliwi to określenie potrzeb, celowości i efektywności finansowania przedsięwzięć w gminach, powiatach i województwach ze środków publicznych – krajowych i Unii Europejskiej. Taka analiza i ocena musi mieć charakter wielokryterialny i uwzględniać aspekty ekonomiczne, społeczne, ekologiczne i technologiczne, wynikające z przeprowadzonych badań, a także przyjętej w Unii Europejskiej strategii zrównoważonego rozwoju, traktującej równorzędnie zarówno rozwój gospodarczy i spójność społeczną, jak i ochronę środowiska [Plan..., 2003; Strategia..., 2001]. Może to umożliwić również weryfikację oraz opracowanie kryteriów i zasad przyznawania środków publicznych, w tym funduszy UE, poszczególnym gminom, powiatom i województwom w najbliższym wieloleciu, zwłaszcza przewidywanych na lata 2007–2013 w narodowym planie rozwoju oraz we wstępnym projekcie programu operacyjnego rozwoju obszarów wiejskich [Program..., 2005]. Takie prace badawczo-wdrożeniowe muszą być prowadzone przez odrębne zespoły specjalistów i ekspertów, powinni w nich również uczestniczyć przedstawiciele praktyki reprezentujący poszczególne szczeble administracyjne (gmina, powiat, województwo).

W artykule przedstawiono wstępne wyniki ogólnokrajowych badań ekonomiczno-przestrzennych i delimitacji gmin, w tym obszarów wiejskich i miast, w których wykorzystano Bank Danych Regionalnych (BDR) GUS z lat 1999–2003 (w tym dane spisu powszechnego i rolnego z 2002 r.), prowadzonych w ATR w Bydgoszczy w projekcie badawczym nr 1H02C 034 27 pt. „Obszary rozwijające się i opóźnione w rozwoju w Polsce w ujęciu regionalnym i lokalnym” (kierownik – G. Adamczyk-Łojewska). Badania te są również próbą weryfikacji wspomnianej wcześniejszej analizy ekonomiczno-przestrzennej i delimitacji obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju, w której wykorzystano dane BDL GUS z lat 1994–1998 (w tym dane spisu rolnego z 1996 r.). Wyniki tych badań były publikowane w wydawnictwach IMUZ [ŁOJEWSKI, ADAMCZYK-ŁOJEWSKA, BUJARKIEWICZ, 2000; ŁOJEWSKI, 2001].

MATERIAŁ I METODY BADAŃ

W badaniach ekonomiczno-przestrzennych i delimitacji gmin, w tym obszarów wiejskich i miast, wykorzystano komputerowe zbiory BDR GUS z lat 1999–2003 oraz technikę GIS. Przeprowadzono analizę badanych czynników oraz delimitację obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju na poziomie gmin. Wyniki tej analizy i delimitacji przedstawiono na ogólnokrajowych kartogramach (mapach problemowych), a w skali kraju i regionów – w tabelach.

W analizie ekonomiczno-przestrzennej i delimitacji gmin w przypadku obszarów wiejskich uwzględniono 8 czynników (cech):

- 1) gęstość zaludnienia (liczba mieszkańców na 1 km²) w 2003 r.;
- 2) udział ludności w wieku produkcyjnym w liczbie ludności ogółem w 2003 r.;
- 3) saldo migracji (wewnętrznej i zagranicznej) na 1000 mieszkańców w okresie 5 lat (1999–2003);
- 4) pracujący ogółem głównie w działalności pozarolniczej na 100 mieszkańców w 2003 r.;
- 5) liczba zakładów osób fizycznych (zarejestrowanych w systemie REGON) na 100 mieszkańców w 2003 r.;
- 6) udział pracujących (w wieku 15 lat i więcej) głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym w liczbie ludności ogółem na obszarach wiejskich, według narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań (NSPLiM) oraz powszechnego spisu rolnego (PSR) w 2002 r.¹⁾;
- 7) liczba bezrobotnych zarejestrowanych na 100 mieszkańców w 2003 r.;
- 8) dochody gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych, od osób fizycznych i prawnych, stanowiących dochód budżetu państwa w zł na 1 mieszkańca w 2003 r.²⁾.

W przypadku miast uwzględniono 6 z tych czynników – bez wymienionych w punktach 1. i 6.

Dane BDR GUS z lat 1999–2003 umożliwiają pełniejszą analizę badanych czynników. Dotyczy to zwłaszcza dwóch cech wymienionych w punktach 6. i 7. W poprzednich badaniach (z lat 1994–1998) uwzględniono dane BDL GUS, uzyskane na podstawie spisu rolnego z 1996 r., dotyczące m.in. udziału ludności (w wieku 15 lat i więcej) utrzymującej się wyłącznie i głównie z rolnictwa w liczbie ludności związanej z rolnictwem [ŁOJEWSKI, 2001]. Natomiast w badaniach, obejmujących dane BDR GUS z lat 1999–2003 (w tym dane spisu powszechnego i rolnego z 2002 r.) możliwe było określenie liczby pracujących (w wieku 15 lat

¹⁾ Liczbę pracujących głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym wyliczono szacunkowo odejmując od liczby osób pracujących, wg NSPLiM i PSR w 2002 r., liczbę pracujących ogółem w poszczególnych sektorach według ewidencji GUS.

²⁾ Relacje tych dochodów gmin są przybliżoną miarą dochodów z działalności pozarolniczej.

i więcej) głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym w 2002 r.³⁾ W BDL GUS z 1998 r. nie było danych na poziomie gmin dotyczących bezrobotnych zarejestrowanych, natomiast w BDR GUS z 2003 r. dane takie są już udostępniane. Pozostałe badane cechy (punkty 1–5 i 8), wg BDR GUS z lat 1999–2003, są zbliżone do danych BDL GUS z lat 1994–1998. Można więc stwierdzić, że wyjściowe dane GUS charakteryzujące osiem wymienionych czynników (cech) według BDR GUS z lat 1999–2003 są bardziej wiarygodne aniżeli dane BDL GUS z lat 1994–1998. Stąd wyniki analizy ekonomiczno-przestrzennej i delimitacji obszarów wiejskich i miast rozwijających się i opóźnionych w rozwoju, obejmującej lata 1999–2003, w znacznym stopniu mogą uściślić wstępną próbę delimitacji obejmującą lata 1994–1998. Wprowadzenie w omawianych w niniejszym artykule badaniach dwóch nowych, zasadniczo różniących się czynników (cech), uniemożliwia jednak bezpośrednie porównywanie opracowanych dla tych dwóch okresów ogólnokrajowych kartogramów charakteryzujących wyniki delimitacji na poziomie lokalnym oraz danych liczbowych w ujęciu regionalnym i ogólnokrajowym.

Przyjęto następujące, podobne jak w delimitacji wykonanej z wykorzystaniem BDL GUS z lat 1994–1998, założenia metodyczne wieloczynnikowej analizy ekonomiczno-przestrzennej i delimitacji gmin, w tym obszarów wiejskich i miast, z wykorzystaniem danych BDR GUS z lat 1999–2003.

Obszary wiejskie, na podstawie 8 cech (tab. 1), podzielono na **3 kategorie**:

- 1) do kategorii A – obszarów wiejskich w gminach o wysokim stopniu rozwoju – zakwalifikowano te gminy, w których co najmniej 6 cech należy do grupy I lub II, w tym co najmniej 3 cechy do grupy I;
- 2) do kategorii B – obszarów wiejskich w gminach o średnim stopniu rozwoju – zakwalifikowano te gminy, w których co najmniej 4 cechy należą do grupy I lub II;
- 3) do kategorii C – obszarów wiejskich w gminach opóźnionych w rozwoju – należą gminy nie zakwalifikowane do kategorii A i B.

Miasta podzielono na **kategorie** na podstawie 6 cech (tab. 1):

- 1) do kategorii A – miast o wysokim stopniu rozwoju – zakwalifikowano te miasta, w których co najmniej 5 cech należy do grupy I lub II, w tym co najmniej 3 cechy do grupy I;
- 2) do kategorii B – miast o średnim stopniu rozwoju – zakwalifikowano miasta, w których co najmniej 4 cechy należą do grupy I lub II;
- 3) do kategorii C – miast opóźnionych w rozwoju – należą miasta nie zakwalifikowane do kategorii A i B.

³⁾ W spisie powszechnym i rolnym z 2002 r. (wg wariantu B) uwzględniono w GUS pracujących tylko w rolnictwie towarowym, natomiast w spisie rolnym z 1996 r. (wariant A) rejestrowano również pracujących w rolnictwie nietowarowym (w gospodarstwach i działkach rolnych); różnice w skali kraju wynoszą w 2002 r. około 2 mln pracujących [Rocznik..., 2004, s. 235]. Zmiany metody liczenia pracujących w rolnictwie ograniczają możliwości bezpośredniego porównywania danych z 2002 r. z danymi z 1996 r.

Tabela 1. Zestawienie cech przyjętych w delimitacji obszarów wiejskich i miast rozwijających się i opóźnionych w rozwoju oraz przedziałów wartości tych cech w grupie I i II w układzie gminnym

Table 1. Setup of features and ranges of their values in group I and II adopted in delimitation of developing and retarded rural areas and towns in communes

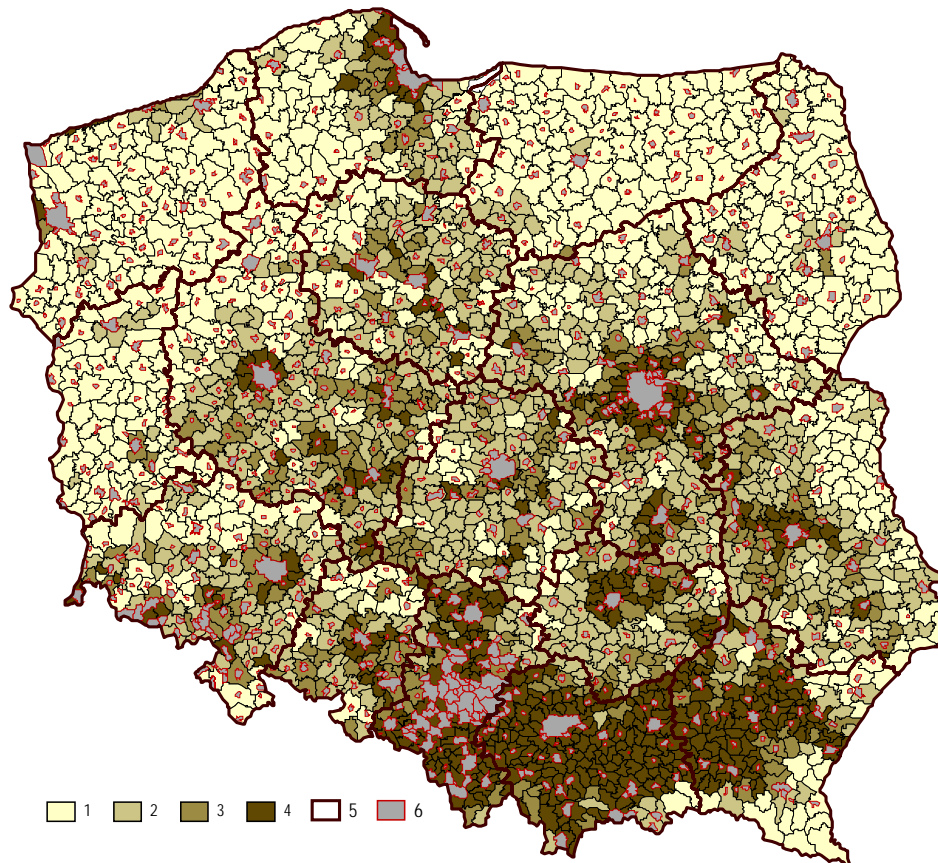
Cecha Feature	Obszary wiejskie Rural areas		Miasta Towns	
	Przedziały wartości cech w grupach Range of values in groups			
	I	II	I	II
Gęstość zaludnienia na 1 km ² obszarów wiejskich w 2003 r. Population density in rural areas per 1 km ² in 2003	>80	60–80	–	–
Udział ludności w wieku produkcyjnym w liczbie ludności ogółem w 2003 r., % Contribution of population in economically productive age to the total town and rural population in 2003, %	>58	56–58	>62	60–62
Saldo migracji (wewnętrznej i zagranicznej) na 1000 mieszkańców w latach 1999–2003 Domestic and international net migration per 1000 inhabitants in towns and rural areas in the years 1999–2003	> +20	0 do +20	> +20	0 do +20
Pracujący ogółem głównie w działalności pozarolniczej na 100 mieszkańców w 2003 r. Employed persons mostly in non-agricultural activities per 100 inhabitants in 2003	>30	20–30	>40	30–40
Liczba zakładów osób fizycznych (zarejestrowanych w systemie REGON) na 100 mieszkańców w 2003 r. The number of private enterprises (recorded in the REGON register) per 100 inhabitants in 2003	>8	6–8	>10	8–10
Udział pracujących (w wieku 15 lat i więcej) głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym w liczbie ludności ogółem na obszarach wiejskich w 2002 r., % The share of employed (in the age of 15 or more) mostly in private farms in total population of rural areas in 2002, %	<15	15–20	–	–
Liczba bezrobotnych zarejestrowanych w gminach na 100 mieszkańców w 2003 r. The number of registered unemployed persons per 100 inhabitants in communes in 2003	<6	6–10	<6	6–10
Dochody gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa w 2003 r. w złotych na 1 mieszkańca Per capita commune incomes from participation in tax revenues of the state budget in 2003 in zlotys	>200	175–200	>300	200–300

Objaśnienia: I – grupa o wysokim stopniu rozwoju, II – grupa o średnim stopniu rozwoju.

Explanations: I – highly developed group, II – moderately developed group.

ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE I CHARAKTERYSTYKA ANALIZOWANYCH CZYNNIKÓW W UJĘCIU LOKALNYM

Zróźnicowanie przestrzenne analizowanych czynników w ujęciu lokalnym przedstawiono na ogólnokrajowych kartogramach (rys. 1–6), przy czym w artykule nie zamieszczono dwóch kartogramów dotyczących liczby pracujących ogółem głównie w działalności pozarolniczej oraz liczby zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców.

Rys 1. Gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich na 1 km² powierzchni ogółem w 2003 r.; w nawiasach liczba gmin; 1 – <40 (728), 2 – 40–60 (657), 3 – 60–80 (316), 4 – >80 (470), 5 – granice województw, 6 – granice miast

Fig. 1. Population density in rural areas per km² in 2003; in brackets the number of communes; 1 – <40 (728), 2 – 40–60 (657), 3 – 60–80 (316), 4 – >80 (470), 5 – province borders, 6 – town borders

Gęstość zaludnienia na 1 km² obszarów wiejskich (rys. 1) analizowano w układzie gminnym. Charakterystyczna jest duża koncentracja ludności (>80 osób na km²) na terenach wiejskich wokół miast, zwłaszcza większych, a także w województwach małopolskim i podkarpackim.

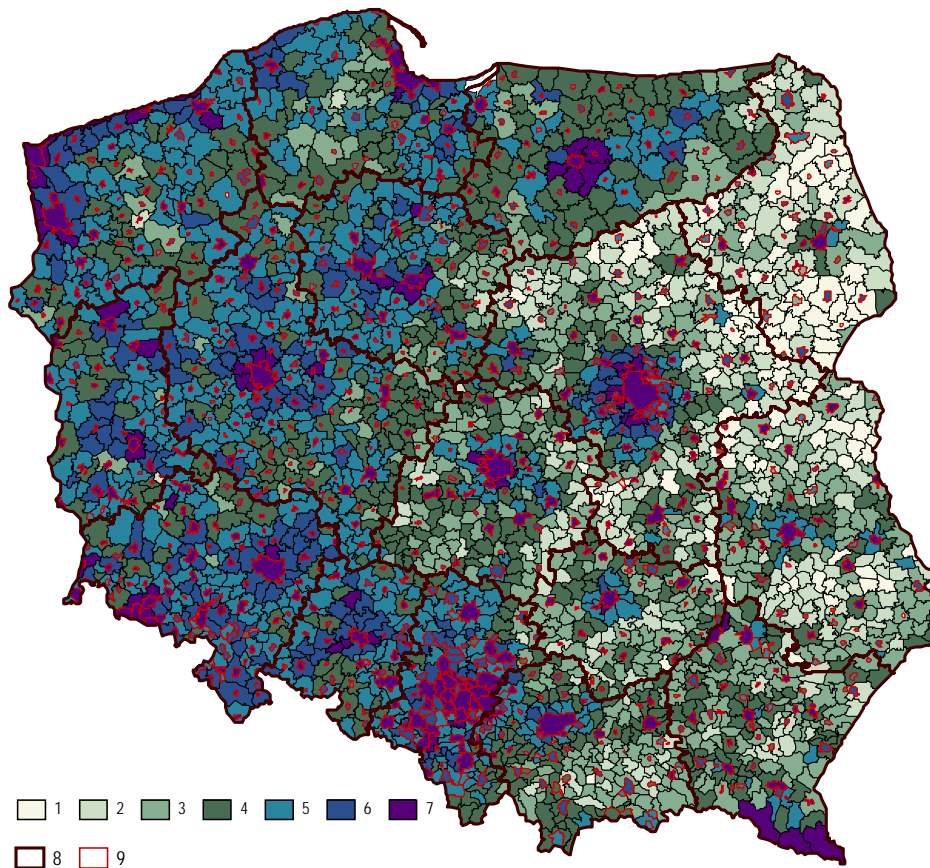
Udział ludności w wieku produkcyjnym w liczbie ludności ogółem mieszkającej w gminach, w tym na wsi i w miastach (rys. 2) jest najmniejszy (<54 i 54–58%) w typowych gminach rolniczych położonych głównie w województwach: podlaskim, lubelskim, mazowieckim, częściowo łódzkim, świętokrzyskim, podkarpackim i małopolskim; większy (58–62%) w obszarach wiejskich położonych w pobliżu miast, zwłaszcza większych, a największy (62–64 i >64%) w większych miastach oraz aglomeracjach miejskich wraz z gminami podmiejskimi położonymi w województwach południowo-zachodnich, środkowych, zachodnich i północno-zachodnich; w 16 miastach wojewódzkich udział ten wynosi od 64,8 do 67,8%.

Bardzo ważnym wskaźnikiem charakteryzującym zmiany, zarówno korzystne, jak i niekorzystne, w zróżnicowaniu przestrzennym możliwości rozwojowych oraz poziomu życia na obszarach wiejskich i w miastach, jest **migracja ludności** (dodatnia i ujemna), zwłaszcza w dłuższym okresie (rys. 3).

Największe ujemne saldo migracji (poniżej –30 na 1000 mieszkańców) występuje na terenach wiejskich peryferyjnych, położonych głównie w województwach: warmińsko-mazurskim, podlaskim, lubelskim, mazowieckim, kujawsko-pomorskim, na pograniczach województw: świętokrzyskiego i łódzkiego, zachodniopomorskiego i pomorskiego oraz opolskiego i śląskiego. Ujemne saldo migracji (od –30 do 0) występuje w większości pozostałych obszarów wiejskich, zwłaszcza położonych dalej od miast oraz w większości małych i niektórych średnich miastach, głównie na terenach peryferyjnych, a także w 10 miastach wojewódzkich (od –18,1 do –2,3): Katowicach, Kielcach, Opolu, Rzeszowie, Bydgoszczy, Toruniu, Gdańsku, Poznaniu, Łodzi i Lublinie.

Największą dodatnią migracją (ponad +20) charakteryzuje się znaczna część obszarów wiejskich i mniejsze miasta położone wokół większych miast i aglomeracji oraz ośrodków miejsko-przemysłowych. Dodatnią migracją (od 0 do +20) charakteryzują się pozostałe większe miasta wojewódzkie (od +1,4 do +19,0): Gorzów Wielkopolski, Szczecin, Wrocław, Zielona Góra, Kraków, Białystok, Warszawa, Olsztyn, a także miasta średnie i mniejsze oraz pozostałe obszary wiejskie położone głównie wokół większych miast i aglomeracji.

W przeprowadzonej analizie ekonomiczno-przestrzennej i delimitacji gmin uwzględniono również liczbę **pracujących ogółem w poszczególnych sektorach, głównie w działalności pozarolniczej** (w jednostkach gospodarczych o liczbie pracujących osób 9 i więcej), a także **liczbę zakładów** osób fizycznych zarejestrowanych w systemie REGON (obejmujących jednostki gospodarcze o liczbie pracujących do 9 osób) w przeliczeniu na 100 mieszkańców gmin, w tym obszarów wiejskich i miast. W opracowanych kartogramach (które nie są publikowane w tym artykule) uwzględniono następujące przedziały:

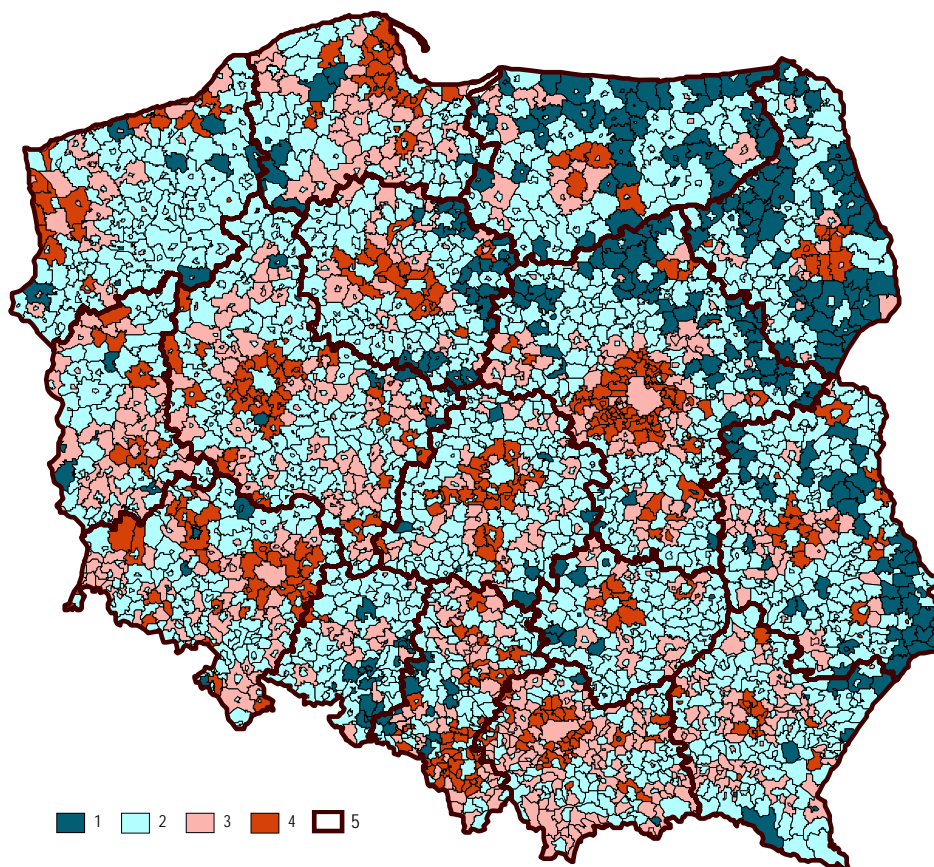

Rys. 2. Udział ludności w wieku produkcyjnym w ludności ogółem w miastach i na obszarach wiejskich w 2003 r. w %; w nawiasach liczba miast (m) i gmin wiejskich lub obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich (w); 1 – <54 (1 m, 98 w), 2 – 54–56 (4 m, 244 w), 3 – 56–58 (10 m, 467 w), 4 – 58–60 (40 m, 571 w), 5 – 60–62 (120 m, 508 w), 6 – 62–64 (289 m, 224 w), 7 – >64 (420 m, 59 w), 8 – granice województw, 9 – granice miast

Fig. 2. Contribution of population in economically productive age to the total population of towns and rural areas in 2003 in %; in brackets the number of towns (m), rural communes and rural areas in urban-rural communes (w); 1 – <54 (1 m, 98 w), 2 – 54–56 (4 m, 244 w), 3 – 56–58 (10 m, 467 w), 4 – 58–60 (40 m, 571 w), 5 – 60–62 (120 m, 508 w), 6 – 62–64 (289 m, 224 w), 7 – >64 (420 m, 59 w), 8 – province borders, 9 – town borders

- dla pracujących ogółem: 0–5, 5–10, 10–20, 30–40, > 40 osób na 100 mieszkańców;
- dla zakładów osób fizycznych: 1–2, 2–4, 4–6, 6–8, 8–10, 10–15, >15 zakładów na 100 mieszkańców.

Zróźnicowanie przestrzenne zarówno liczby pracujących, jak i liczby zakładów osób fizycznych wykazuje na ogół podobne tendencje:

Rys. 3. Saldo migracji (wewnętrznej i zagranicznej) na 1000 mieszkańców w miastach i na obszarach wiejskich w latach 1999–2003; w nawiasach liczba miast (m) i gmin wiejskich lub obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich (w); 1 – $-$30 (76 m, 247 w), 2 – $-$30–0 (545 m, 1124 w), 3 – 0–20 (182 m, 506 w), 4 – >20 (81 m, 294 w), 5 – granice województw

Fig. 3. Net domestic and international migration per 1000 inhabitants in towns and rural areas in the years 1999–2003; in brackets the number of towns (m), rural communes and rural areas in urban-rural communes (w); 1 – $-$30 (76 m, 247 w), 2 – $-$30–0 (545 m, 1124 w), 3 – 0–20 (182 m, 506 w), 4 – >20 (81 m, 294 w), 5 – province borders

- liczba pracujących i zakładów osób fizycznych na 100 mieszkańców jest największa przede wszystkim w miastach, głównie większych;
- na obszarach wiejskich liczba pracujących i zakładów osób fizycznych jest największa w gminach położonych w bliskim sąsiedztwie miast, przede wszystkim aglomeracji i ośrodków miejsko-przemysłowych;
- zdecydowana większość typowych obszarów wiejskich i rolniczych położonych peryferyjnie charakteryzuje się bardzo małą (mniejszą niż 5) liczbą pracujących

w działalności pozarolniczej oraz bardzo małą (mniejszą niż 4) liczbą zakładów osób fizycznych na 100 mieszkańców; dotyczy to głównie północno-wschodniej, wschodniej, południowo-wschodniej i centralnej Polski;

- w niektórych gminach pogranicznych oraz o funkcjach turystycznych, zwłaszcza nad morzem i w górach, występują również rejony o dużej liczbie pracujących w działalności pozarolniczej i liczbie zakładów osób fizycznych.

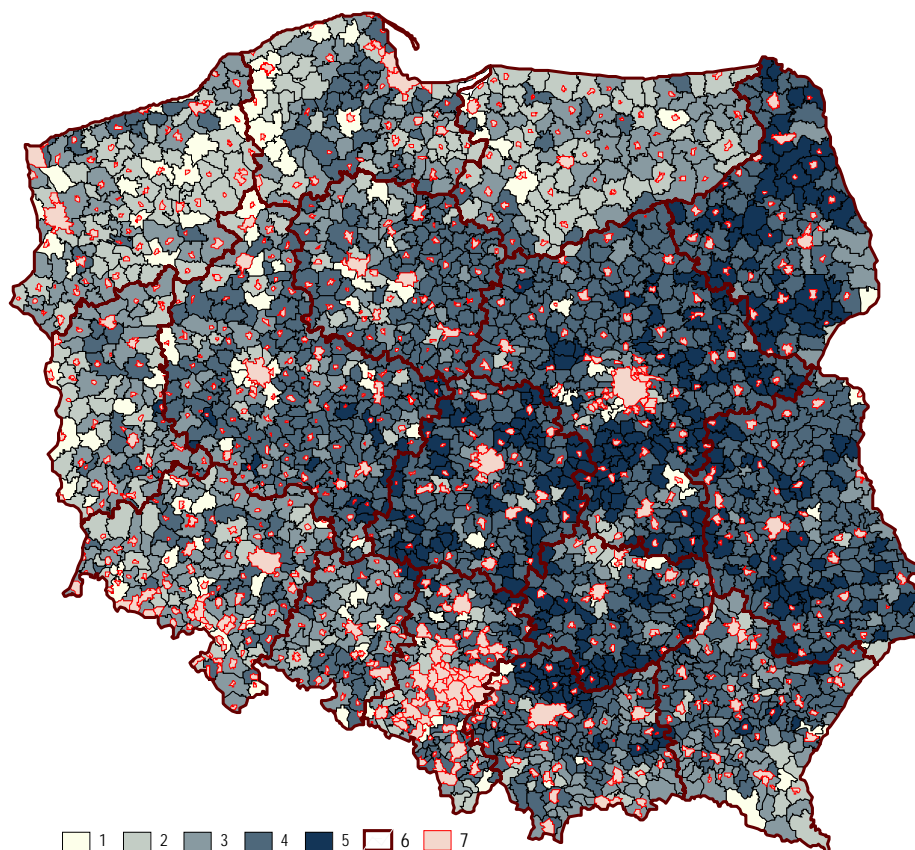
Udział pracujących głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym według narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań w 2002 r.⁴⁾ (wariant B uwzględniający pracujących tylko w rolnictwie towarowym) w liczbie ludności ogółem na obszarach wiejskich w układzie lokalnym (rys. 4) jest największy w województwach wschodnich (podlaskim i lubelskim) i centralnych (mazowieckim, łódzkim, świętokrzyskim) oraz częściowo poznańskim, małopolskim, podkarpackim i kujawsko-pomorskim, natomiast najmniejszy – w województwach północnych, zachodnich i południowo-zachodnich. W gminach położonych wokół większych miast i ośrodków przemysłowych udział pracujących w indywidualnym gospodarstwie rolnym jest najmniejszy.

Dane dotyczące **liczby zarejestrowanych bezrobotnych** na 100 mieszkańców ogółem w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich (rys. 5) charakteryzują stopień wykorzystania zasobów ludzkich w 2003 r., poza rolnictwem towarowym i nietowarowym (w gospodarstwach indywidualnych i działkach rolnych)⁵⁾. Na podstawie tych danych można zaobserwować następujące tendencje:

- najmniejszą liczbą bezrobotnych, poniżej 4 i 4–6 osób na 100 mieszkańców, charakteryzuje się 11 większych miast wojewódzkich i gminy położone wokół największych miast, a także część typowych gmin rolniczych o dużym udziale pracujących w indywidualnym gospodarstwie rolnym (w rolnictwie towarowym) (rys. 4);
- poza wymienionymi wyżej obszarami liczba bezrobotnych w gminach wynosi w kraju co najmniej 6–10 osób na 100 mieszkańców, lub więcej; obejmuje to również 6 miast wojewódzkich (Toruń, Szczecin, Zielona Góra, Kielce, Łódź, Gorzów Wielkopolski), w których liczba bezrobotnych waha się od 6,9 do 8,4 osób na 100 mieszkańców;
- duża liczba bezrobotnych (co najmniej 10–15 osób na 100 mieszkańców gmin) występuje w województwach: warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim, pomorskim, lubuskim, dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, podkarpackim oraz na pograniczu województwa świętokrzyskiego, łódzkiego i mazowieckiego;

⁴⁾ Pracujących głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym wyliczono szacunkowo odejmując od liczby osób pracujących według narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań w 2002 r. liczbę pracujących ogółem w poszczególnych sektorach, według ewidencji GUS; dane BDR GUS z 2002 r.

⁵⁾ Ogólnokrajowe kartogramy w ujęciu lokalnym charakteryzujące pracujących w rolnictwie towarowym i nietowarowym (w gospodarstwach i działkach rolnych) oraz utrzymujących się wyłącznie i głównie z rolnictwa, opracowane na podstawie danych spisu rolnego z 1996 r., przedstawione są w cytowanych już publikacjach [ŁOJEWSKI i in., 2000; ŁOJEWSKI, 2001; Problemy..., 2001].

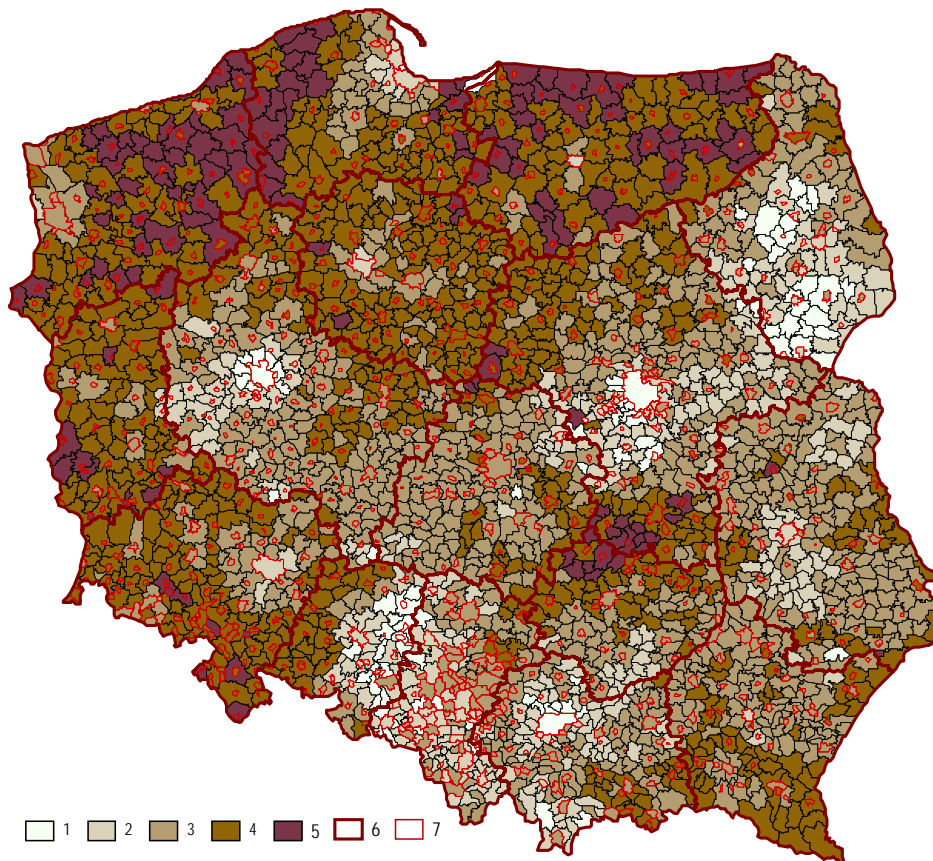
Rys. 4. Udział pracujących (w wieku 15 lat i więcej) głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym w liczbie ludności ogółem na obszarach wiejskich w 2002 r.; w nawiasach liczba gmin; 1 – <15 (113), 2 – 15–20 (245), 3 – 20–25 (483), 4 – 25–35 (986), 5 – 35–48 (344), 6 – granice województw, 7 – granice miast

Fig. 4. The share of employed (in the age of 15 or more) mostly in private farms in total population of rural areas in 2002; in brackets the number of communes; 1 – <15 (113), 2 – 15–20 (245), 3 – 20–25 (483), 4 – 25–35 (986), 5 – 35–48 (344), 6 – province borders, 7 – town borders

– bardzo duża jest liczba bezrobotnych (15 i więcej osób na 100 mieszkańców⁶⁾), w 151 gminach położonych głównie w województwach: warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim, pomorskim, na pograniczu województwa świętokrzyskiego, mazowieckiego i łódzkiego, a także niektórych gminach w województwach: dolnośląskim, lubuskim i kujawsko-pomorskim.

Dochody gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych stanowiących dochody budżetu państwa w przeliczeniu na jednego mieszkańca (rys. 6) chara-

⁶⁾ Można szacować, że stopa bezrobocia wynosi więcej niż 30%.

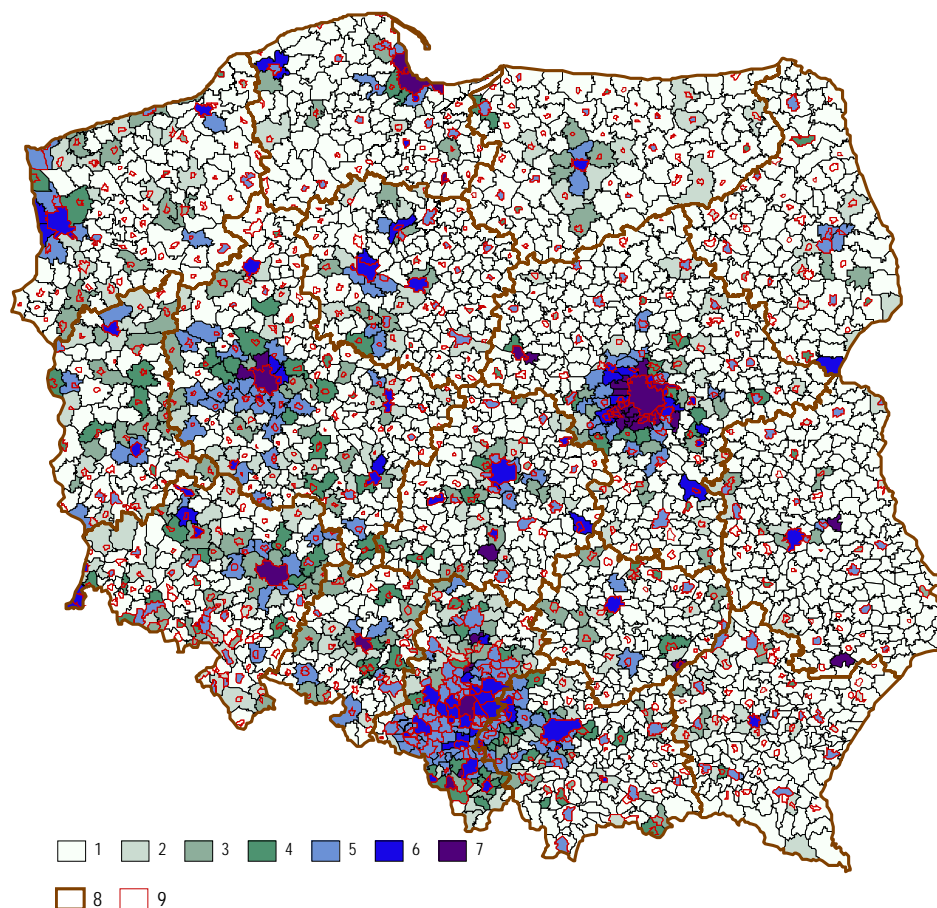

Rys. 5. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych na 100 mieszkańców w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich w 2003 r. (w nawiasach liczba gmin); 1 – < 4 (91), 2 – 4–6 (381), 3 – 6–10 (982), 4 – 10–15 (873), 5 – >15 (151), 6 – granice województw, 7 – granice miast

Fig. 5. The number of registered unemployed persons per 100 inhabitants in urban, urban-rural and rural communes in 2003; in brackets the number of communes; 1 – < 4 (91), 2 – 4–6 (381), 3 – 6–10 (982), 4 – 10–15 (873), 5 – >15 (151), 6 – province borders, 7 – town borders

kteryzują w pewnym przybliżeniu relacje łącznych dochodów uzyskiwanych przez osoby fizyczne i prawne z działalności pozarolniczej, która decyduje o poziomie rozwoju ekonomicznego regionów i mikroregionów.

Wysokimi dochodami >200 zł na 1 mieszkańca charakteryzują się przede wszystkim gminy miejskie oraz podmiejskie, zwłaszcza położone wokół większych miast i aglomeracji o dużym udziale pracujących w działalności pozarolniczej (rys. 6). W miastach wojewódzkich i wokół tych miast dochody te są szczególnie wysokie i wynoszą od 308,1 do 884,6 zł na 1 mieszkańca; dotyczy to w szczególności trzech miast: Warszawy (884,6 zł), Katowic (519,8 zł) i Poznania (498,5 zł).

Rys. 6. Dochody gmin miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa, w złotych na 1 mieszkańca w 2003 r.; w nawiasach liczba gmin; 1 – < 125 (1569), 2 – 125–150 (204), 3 – 150–175 (169), 4 – 175–200 (117), 5 – 200–300 (300), 6 – 300–400 (79), 7 – >400 (40), 8 – granice województw, 9 – granice miast

Fig. 6. Per capita urban, urban-rural and rural commune incomes from participation in tax revenues of the state budget in 2003 in zlotys; in brackets the number of communes; 1 – < 125 (1569), 2 – 125–150 (204), 3 – 150–175 (169), 4 – 175–200 (117), 5 – 200–300 (300), 6 – 300–400 (79), 7 – >400 (40), 8 – province borders, 9 – town borders

Najniższe dochody <125 zł na 1 mieszkańca są w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich położonych peryferyjnie, z dużym udziałem ludności związanej z rolnictwem, w tym pracujących w indywidualnym gospodarstwie rolnym (rys. 4) oraz o dużym bezrobociu rejestrowanym (rys. 5); dotyczy to przede wszystkim gmin położonych w województwach w północnej, wschodniej, południowo-wschodniej i centralnej Polsce.

WYNIKI DELIMITACJI OBSZARÓW ROZWIJAJĄCYCH SIĘ I OPÓŹNIONYCH W ROZWOJU W UJĘCIU LOKALNYM

OBSZARY WIEJSKIE ROZWIJAJĄCE SIĘ I OPÓŹNIONE W ROZWOJU

Obszary wiejskie o wysokim stopniu rozwoju (kategorii A) obejmują 136 gmin i koncentrują się przede wszystkim wokół większych miast (aglomeracji) – Warszawy, aglomeracji katowickiej, Poznania, Wrocławia, Szczecina, Bydgoszczy i Torunia (rys. 7). Obszary takie występują również, ale w mniejszym zakresie, wokół Gdańska, Olsztyna, Zielonej Góry, Łodzi oraz wokół kilku średnich i mniejszych miast w województwach – małopolskim, śląskim, opolskim, dolnośląskim, a także w rejonach nadmorskich (w woj. zachodniopomorskim) i górskich (w woj. śląskim) o funkcjach turystycznych.

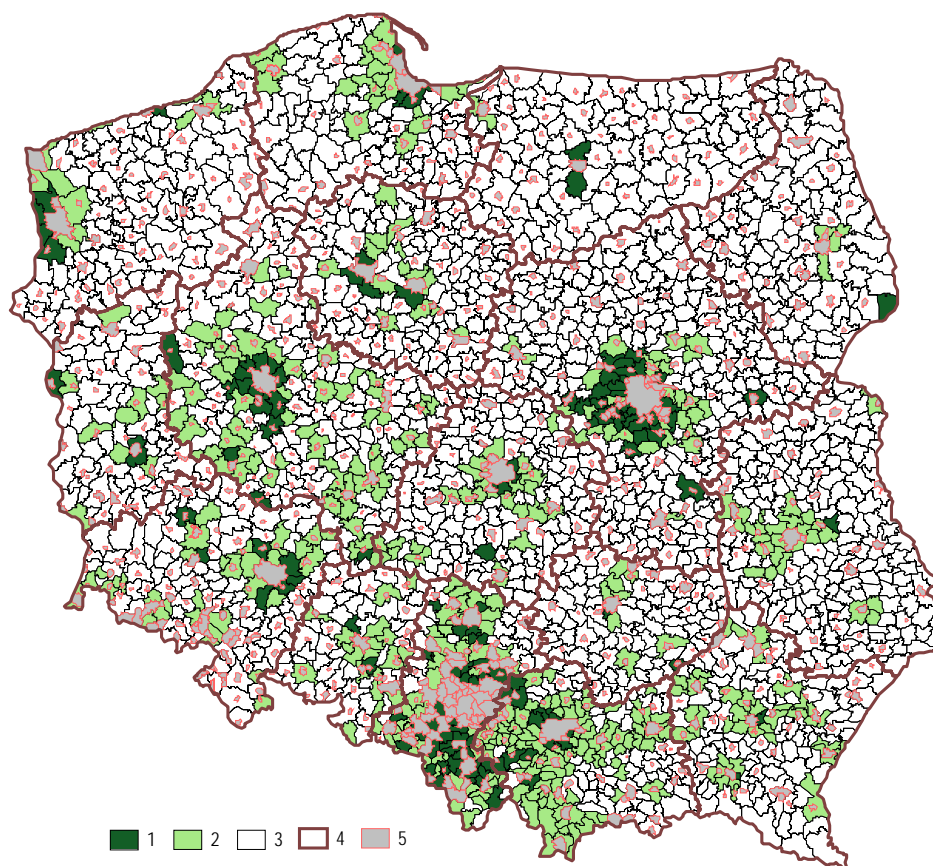
Obszary wiejskie o średnim stopniu rozwoju (kategorii B) obejmują 432 gminy i koncentrują się wokół wymienionych wyżej większych miast, a także wokół innych miast wojewódzkich: Lublina, Kielc, Rzeszowa i Białegostoku. Obszary te występują również, i to w znacznym zakresie, wokół średnich i mniejszych miast i ośrodków miejsko-przemysłowych (regionalnych i lokalnych) w województwach: wielkopolskim, małopolskim, śląskim, dolnośląskim, opolskim, lubuskim, podkarpackim, lubelskim, łódzkim, mazowieckim, świętokrzyskim, kujawsko-pomorskim, pomorskim i zachodniopomorskim.

Obszary wiejskie opóźnione w rozwoju (kategorii C) obejmują 1603 gmin i występują na terenach peryferyjnych położonych dalej od miast, zwłaszcza większych, głównie w województwach wschodnich, południowo-wschodnich, centralnych, północnych i zachodnich.

MIASTA ROZWIJAJĄCE SIĘ I OPÓŹNIONE W ROZWOJU

Do **miast o wysokim stopniu rozwoju** (kategorii A) należy 56 miast, w tym 10 miast wojewódzkich (Warszawa, Katowice, Poznań, Kraków, Wrocław, Szczecin, Kielce, Opole, Olsztyn, Rzeszów) oraz miasta średnie i mniejsze w następujących województwach: mazowieckim – 22 miasta, wielkopolskim – 11, śląskim – 5, małopolskim – 3, pomorskim – 3, dolnośląskim – 1 i łódzkim – 1 (rys. 8).

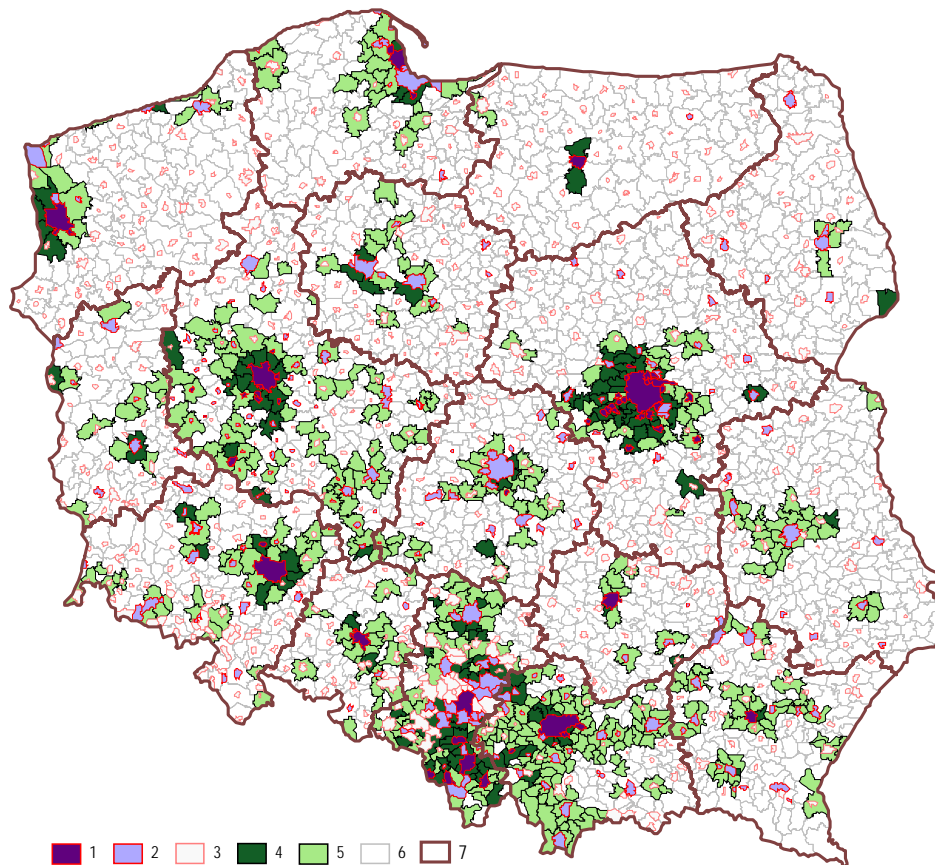
Do **miast o średnim stopniu rozwoju** (kategorii B) należy 211 miast, w tym 8 miast wojewódzkich (Bydgoszcz i Toruń, Zielona Góra i Gorzów Wielkopolski, Białystok, Gdańsk, Lublin, Łódź) oraz miasta średnie i mniejsze w następujących województwach: wielkopolskim – 41 miast, śląskim – 25, małopolskim – 24, mazowieckim – 17, dolnośląskim – 17, łódzkim – 17, podkarpackim – 14, pomorskim – 10, lubelskim – 8, kujawsko-pomorskim – 6, podlaskim – 6, zachodniopomorskim – 6, lubuskim – 5, świętokrzyskim – 4, opolskim – 3.

Rys. 7. Kategorie obszarów wiejskich ze względu na stopień rozwoju w 2003 r. (w nawiasach liczba gmin); 1 – A – o wysokim stopniu rozwoju (136), 2 – B – o średnim stopniu rozwoju (432), 3 – C – opóźnione w rozwoju (1603), 4 – granice województw, 5 – granice miast

Fig. 7. Categories of the development of rural areas in 2003; in brackets the number of communes; 1 – A – highly developed (136); 2 – B – moderately developed (432), 3 – C – retarded areas (1603), 4 – province borders, 5 – town borders

Do **miast opóźnionych w rozwoju** (kategorii C) należy 617 miast, w tym następujące były miasta wojewódzkie: Biała Podlaska, Ciechanów, Elbląg, Ostrołęka, Płock, Przemysł, Radom, Słupsk, Wałbrzych, Włocławek, a także pozostałe miasta średnie i mniejsze we wszystkich województwach.

Rys. 8. Kategorie miast i obszarów wiejskich ze względu na stopień rozwoju w 2003 r. (w nawiasach liczba miast i gmin); miasta: 1 – A – o wysokim stopniu rozwoju (56), 2 – B – o średnim stopniu rozwoju (211), 3 – C – opóźnione w rozwoju (617); obszary wiejskie: 4 – A – o wysokim stopniu rozwoju (136), 5 – B – o średnim stopniu rozwoju (432), 6 – C – opóźnione w rozwoju (1603), 7 – granice województw

Fig. 8. Categories of the development of towns and rural areas in 2003; in brackets the number of towns and communes; towns: 1 – A – highly developed (56); 2 – B – moderately developed (211), 3 – C – retarded areas (617); rural areas: 4 – A – highly developed (136); 5 – B – moderately developed (432), 6 – C – retarded areas (1603), 7 – province borders

WYNIKI DELIMITACJI W UJĘCIU OGÓLNOKRAJOWYM I REGIONALNYM

Analiza obszarów wiejskich i miast rozwijających się i opóźnionych w rozwoju w skali kraju i w granicach 16 województw wymagała wykorzystania w obliczeniach, wprowadzonego wcześniej w BDR GUS, dodatkowego podziału i wyróż-

nienia w skali kraju oraz w poszczególnych regionach obszarów wiejskich i miast kategorii A, B i C. Analizą objęto następujące czynniki: powierzchnię ogółem, ludność ogółem, ludność w wieku produkcyjnym, pracujących ogółem głównie w działalności pozarolniczej, zakłady osób fizycznych zarejestrowane w systemie REGON, liczbę bezrobotnych zarejestrowanych ogółem, dochody gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa. Scharakteryzowano w skali kraju wielkość i strukturę (w %) analizowanych siedmiu czynników w ujęciu globalnym na wsi i w miastach, w tym w obszarach rozwijających się (kategorii A i B) i opóźnionych w rozwoju (kategorii C) (tab. 2).

Przeprowadzona delimitacja wykazała, że w skali kraju w 2003 r. **obszary rozwijające się** (kategorii A i B) na terenach wiejskich i w miastach obejmowały: 22,1% powierzchni ogółem, 52,1% ludności ogółem, 53,4% ludności w wieku produkcyjnym, 66,3% pracujących ogółem głównie w działalności pozarolniczej, 62,2% zakładów osób fizycznych, 42,7% bezrobotnych zarejestrowanych oraz 72,1% dochodów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych od osób fizycznych i prawnych.

Udział obszarów rozwijających się na terenach wiejskich w obszarach wiejskich w skali kraju był następujący: w powierzchni ogółem – 20,2%, w ludności ogółem – 35,5%, w ludności w wieku produkcyjnym – 36,4%, w liczbie pracujących ogółem głównie w działalności pozarolniczej – 49,9%, w liczbie zakładów osób fizycznych – 43,8%, w liczbie bezrobotnych zarejestrowanych – 28,9% oraz w dochodach gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych – 53,7%. Udział obszarów rozwijających się na wsi w obszarach rozwijających się w skali kraju wynosi odpowiednio (tab. 2): 85,3, 26,1, 24,7, 12,0, 17,7, 37,6 i 20,8%. W 2003 r. ludność wiejska stanowiła 38,4%, a miast – 61,6% ludności ogółem.

Obszary opóźnione w rozwoju (kategorii C) obejmowały w kraju w 2003 r. 77,9% powierzchni ogółem, 47,9% ludności ogółem, 46,6% ludności w wieku produkcyjnym, 33,7% pracujących w działalności pozarolniczej, 37,8% zakładów osób fizycznych, 57,3% bezrobotnych zarejestrowanych i 27,9 % dochodów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych od osób fizycznych i prawnych.

Udział obszarów opóźnionych w rozwoju na terenach wiejskich w obszarach wiejskich w skali kraju był następujący: w powierzchni ogółem – 79,8%, w ludności ogółem – 64,5%, w ludności w wieku produkcyjnym – 63,6%, w liczbie pracujących głównie w działalności pozarolniczej – 50,1%, w liczbie zakładów osób fizycznych – 56,2%, w liczbie bezrobotnych zarejestrowanych – 71,1% oraz w dochodach gmin wiejskich i miejsko-wiejskich z tytułu udziału w podatkach od osób fizycznych i prawnych – 46,3%. Udział obszarów opóźnionych w rozwoju na wsi w obszarach opóźnionych w rozwoju w skali kraju wynosi odpowiednio: 95,5, 51,8, 49,3, 23,7, 37,5, 68,8 i 46,2%.

W tabeli 3. przedstawiono wartości wskaźników charakteryzujących w skali kraju, w tym na wsi i w miastach, analizowane czynniki w obszarach o różnym

stopniu rozwoju (kategorii A, B i C). Wskaźniki te zasadniczo różnią się w obszarach rozwijających się (kategorii A i B) i opóźnionych w rozwoju (kategorii C).

Wskaźniki charakteryzujące gęstość zaludnienia na 1 km² powierzchni ogółem, udział ludności w wieku produkcyjnym w ludności ogółem, a także liczbę pracujących głównie w działalności pozarolniczej i liczbę zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców oraz dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa w przeliczeniu na 1 mieszkańca są najwyższe w grupie obszarów o relatywnie wysokim poziomie rozwoju (kategorii A), mniejsze w obszarach kategorii B, a najmniejsze w obszarach kategorii C. Zależność ta odnosi się zarówno do obszarów wiejskich, jak i miast, ale różnice wartości wskaźników na obszarach wiejskich i miastach są duże.

Wskaźniki charakteryzujące udział pracujących (w wieku 15 lat i więcej) głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym w ogólnej liczbie mieszkańców wsi są najmniejsze w obszarach kategorii A i wzrastają kolejno w obszarach kategorii B i C. Również liczba bezrobotnych zarejestrowanych na 100 mieszkańców jest najmniejsza w obszarach kategorii A i większa w obszarach kategorii B, a zwłaszcza C.

Przedstawione w tabeli 3. wskaźniki potwierdzają, że przeprowadzona delimitacja obszarów wiejskich i miast rozwijających się (kategorii A i B) oraz opóźnionych w rozwoju (kategorii C) jest uzasadniona merytorycznie.

Obliczono również, zarówno dla województw, jak i w skali kraju, udział i strukturę (w %) analizowanych czynników w obszarach rozwijających się (kategorii A i B) w miastach i na wsi, a także obszarów rozwijających się na wsi w obszarach wiejskich w skali województwa oraz kraju.

W poszczególnych województwach udział **powierzchni ogółem** obszarów rozwijających się w powierzchni całego województwa jest znacznie zróżnicowany i wynosi od 2,8 do 61,9%, a udział obszarów rozwijających się na wsi w powierzchni terenów wiejskich województwa – 2,4–68,2%. Udział powierzchni obszarów rozwijających się w skali kraju wynosi w poszczególnych województwach od 1,0 do 16,3%, a na obszarach wiejskich – od 1,0 do 17,4%.

Udział **ludności ogółem** na obszarach rozwijających się w liczbie ludności całego województwa jest również znacznie zróżnicowany i wynosi w poszczególnych województwach od 15,6 do 75,8%, a na obszarach wiejskich – od 3,5 do 84,3%. Udział ludności na obszarach rozwijających się w skali kraju wynosi od 1,1 do 15,7%, a na obszarach wiejskich od 0,4 do 84,3%.

Udział **ludności w wieku produkcyjnym** na obszarach rozwijających się w liczbie ludności ogółem wynosi od 16,6 do 76,8% w poszczególnych województwach, a na obszarach wiejskich – od 3,8 do 84,8%. Udział ludności w wieku produkcyjnym na obszarach rozwijających się w skali kraju w poszczególnych województwach wynosi od 1,2 do 15,7%, a na obszarach wiejskich – od 0,4 do 20,7%.

Udział **pracujących głównie w działalności pozarolniczej** na obszarach rozwijających się w poszczególnych województwach wynosi od 25,6 do 84,9%, a na

obszarach wiejskich – od 6,9 do 90,6%. Udział ten w skali kraju wynosi odpowiednio od 1,3 do 19,2 oraz od 0,5 do 18,5%.

Udział **zakładów osób fizycznych** zarejestrowanych w systemie REGON na obszarach rozwijających się w poszczególnych województwach wynosi od 23,7 do 83,2%, a na obszarach wiejskich od 6,6 do 89,0%. Udział ten w skali kraju wynosi odpowiednio od 1,1 do 17,0 oraz od 0,4 do 19,4%.

Bezrobotni zarejestrowani na obszarach rozwijających się w poszczególnych województwach stanowią od 9,0 do 71,2% ogółu bezrobotnych, a na wsi od 1,9 do 82,3%. Udział w skali kraju wynosi odpowiednio od 1,1 do 12,7% oraz od 0,4 do 18,6%.

Udział **dochodów budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach dochodowych od osób fizycznych i prawnych** stanowiących dochody budżetu państwa w obszarach rozwijających się (łącznie w grupach A i B) w poszczególnych województwach waha się od 30,1 do 89,1%, a na wsi – od 5,8 do 91,1%. Udział ten w skali kraju wynosi odpowiednio od 1,1 do 28,9% oraz od 0,3 do 20,2%.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że najlepszymi wskaźnikami charakteryzują się obszary rozwijające się w województwach: mazowieckim, śląskim, wielkopolskim i małopolskim, a najgorszymi w województwach: warmińsko-mazurskim, świętokrzyskim, podlaskim i lubelskim.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Podsumowując wyniki analizy ekonomiczno-przestrzennej i delimitacji obszarów rozwijających się i opóźnionych w rozwoju na terenach wiejskich, można sformułować następujące ogólne wnioski, ważne dla długofalowej polityki społeczno-gospodarczej i przestrzennej w skali kraju i regionów:

1. Z analizy podstawowych zasobów i działalności pozarolniczej oraz aktywności ekonomicznej ludności przeprowadzonej z wykorzystaniem komputerowych zbiorów BDR GUS z lat 1999–2003 i techniki GIS wynika istotne zróżnicowanie polskiej przestrzeni społeczno-ekonomicznej – wyraźna koncentracja zasobów i działalności pozarolniczej w rozwijających się większych miastach i wokół nich oraz wyodrębnianie się opóźnionych w rozwoju obszarów peryferyjnych, do których należą przede wszystkim tereny wiejskie i, głównie, małe miasta. Opóźnione w rozwoju obszary wiejskie obejmują 79,8% ogólnej powierzchni terenów wiejskich i 74,4% powierzchni kraju, a ludność zamieszkała na wsi na terenach opóźnionych w rozwoju stanowi 64,5% ludności wiejskiej oraz 24,8% ludności kraju.

2. Nastąpiły wyraźne zmiany znaczenia ekonomicznego rozwijających się dużych miast oraz zasięgu przestrzennego aglomeracji. W gminach podmiejskich wokół największych miast, zwłaszcza o wysokim stopniu rozwoju, rozwijają się nie tylko mniejsze miasta, ale i urbanizujące się obszary wiejskie. Rozwój ten, w świetle większości analizowanych czynników (np. gęstości zaludnienia, ludności

w wieku produkcyjnym, dodatniej migracji ludności, udziału gmin w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa) oraz przeprowadzonej delimitacji, jest znacznie wyższy (często kilkakrotnie) w obszarach podmiejskich, w tym w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich, aniżeli w pozostałych rejonach peryferyjnych obejmujących obszary wiejskie i mniejsze miasta.

3. Podstawowym problemem jest znaczny udział w skali kraju obszarów opóźnionych w rozwoju, obejmujących tereny wiejskie o dużym udziale funkcji rolniczych w rejonach gospodarstw indywidualnych oraz wielkoobszarowych (byłych PGR) i związane z nimi mniejsze miasta, a także obszary objęte regresem przemysłu na terenach zurbanizowanych i wiejskich. W badanym okresie utrzymywały się, powstałe w latach 90., peryferyjne obszary opóźnione w rozwoju, zwłaszcza na terenach wiejskich i w małych miastach. Obejmowały one, według danych z 2003 r., 77,9% powierzchni Polski i mieszkało w nich 47,9% ludności kraju. Niebezpiecznym zjawiskiem dla dalszego funkcjonowania i rozwoju Polski jest postępująca marginalizacja znacznych już grup ludności, polegająca na ograniczaniu uczestnictwa całych społeczności (około 3 mln bezrobotnych i prawie 2 mln bezrobocia ukrytego na wsi) w procesach rynkowych i rozwojowych. Staje się to już barierą dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, w tym obszarów wiejskich.

4. W obszarach opóźnionych w rozwoju, niezrównoważonych pod względem ekonomicznym i społecznym, niewykorzystane są zasoby (ludzkie, naturalne i kapitału trwałego po zlikwidowanych przedsiębiorstwach rolnych i przemysłowych) i nierozwinięte funkcje (zbyt specjalistyczne i mało efektywne jednofunkcyjne systemy przestrzenne), brak jest natomiast kapitału finansowego. W takich obszarach dodatkowe zewnętrzne środki finansowe (publiczne i prywatne) mogą wywołać znaczne efekty mnożnikowe, jeśli wpłyną na wielofunkcyjny rozwój takich rejonów, w tym obszarów wiejskich i związanych z nimi mniejszych miast. W obszarach problemowych, opóźnionych w rozwoju, środki publiczne powinny być lokowane przede wszystkim w szeroko rozumianą infrastrukturę, a więc urządzenia publiczne umożliwiające rozwój gospodarczy (tworzenie, rozbudowę i funkcjonowanie przedsiębiorstw) i życia społecznego. Na takich terenach mogą być rozwijane różnorodne grupy funkcji (działalności): rolnicze, leśne, pozarolnicza działalność produkcyjna, usługi rynkowe, usługi społeczne, funkcje osiedleńcze, rekreacyjno-turystyczne, ekologiczne itp. Obszary wiejskie pełnią w Polsce wiele ważnych funkcji ekologicznych i społeczno-ekonomicznych, również w stosunku do całej gospodarki narodowej i społeczeństwa, motywujących potrzebę dodatkowego wsparcia finansowego rolnictwa i obszarów wiejskich ze środków publicznych.

5. Wielofunkcyjny rozwój opóźnionych w rozwoju przestrzennych systemów społeczno-gospodarczych, zwłaszcza obszarów wiejskich, nie rozwiąże jednak w pełni problemów wyrównania i wzrostu poziomu życia mieszkającej na peryferyjnych obszarach ludności i nie zapewni pracy oraz źródeł utrzymania całej lud-

ności w wieku produkcyjnym. Może jednak stworzyć możliwość zatrudnienia i dodatkowych dochodów dla około 50% ludności wiejskiej, która stanowi od przeszło 17 lat około 38% ludności ogółem. Znaczna część ludności mieszkającej obecnie na opóźnionych w rozwoju terenach peryferyjnych będzie zmuszona migrować lub dojeżdżać do pracy w rozwijających się większych miastach i obszarach urbanizujących się wokół tych miast. Tego typu tendencje potwierdzają badania ekonomiczno-przestrzenne. Konieczne jest więc podjęcie w długofalowych strategiach rozwoju regionów i kraju problemu ośrodków wzrostu, którymi stają się rozwijające się miasta, zwłaszcza większe, a także aglomeracje, w tym obszary zurbanizowane lub urbanizujące się. Ośrodki takie muszą wchłonąć nadwyżkę ludności z terenów peryferyjnych.

6. Konieczne jest wykorzystanie w Polsce doświadczeń Unii Europejskiej, gdzie w latach dziewięćdziesiątych wprowadzono zasadę koncentracji maksymalnej części środków w opóźnionych w rozwoju regionach problemowych. W obecnych warunkach w naszym kraju istnieje potrzeba integracji i programowania w przestrzeni (a nie tylko w ujęciu działowym i sektorowym) wielostronnych działań i związanych z tym środków finansowych, w tym UE, a także będących w dyspozycji samorządów regionalnych i lokalnych. Środki te trzeba koncentrować w omawianych obszarach opóźnionych w rozwoju, gdzie możliwy jest wielofunkcyjny rozwój i uzyskanie efektów mnożnikowych, a także w obszarach rozwijających się, stwarzających możliwości wzrostu zatrudnienia dla ludności migrującej bądź dojeżdżającej do pracy z terenów peryferyjnych.

LITERATURA

- ŁOJEWSKI S., 2001. Obszary wiejskie rozwijające się i opóźnione w rozwoju w świetle wyników badań ekonomiczno-przestrzennych. *Woda Środ. Obsz. Wiej.* t. 1 z. 1 s. 31–47.
- ŁOJEWSKI S., ADAMCZYK-ŁOJEWSKA G., BUJARKIEWICZ A., 2000. Determinants of sustainable development of rural areas in Poland – results of an economic-spatial analysis. *J. Water Land Devel.* No 4 s. 5–31.
- Plan rozwoju obszarów wiejskich dla Polski na lata 2004–2006, 2003. Warszawa: MRiRW ss. 150.
- Program operacyjny rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007–2013, 2005. Wstępny projekt. Warszawa: MRiRW ss. 108.
- Problemy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i miast. Wyniki badań ekonomiczno-przestrzennych, 2001. Pr. zbior. Red. S. Łojewski. Bydgoszcz: Wydaw. Uczelniane ATR ss. 244.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2004, 2004. Warszawa: GUS ss. 876.
- Strategia zrównoważonego rozwoju Unii Europejskiej, 2001. Komisja Unii Europejskiej. http://www.mos.gov.pl/integracja_europejska/komunikat.pdf.

Grażyna ADAMCZYK-ŁOJEWSKA, Adam BUJARKIEWICZ, Stanisław ŁOJEWSKI

**ECONOMIC-SPATIAL ANALYSIS AND DELIMITATION
OF DEVELOPING AND RETARDED RURAL AREAS IN POLAND**

Key words: delimitation, developing and retarded areas, economic spatial analysis, GIS techniques, rural areas

S u m m a r y

Economic-spatial analysis and delimitation of developing and retarded areas in Poland, including rural areas, are presented in the paper. Regional Database of the Main Statistical Office for the years 1999–2003 and GIS techniques have been used for this purpose. Three categories of rural areas have been distinguished: highly developed, moderately developed and retarded areas. Spatial differentiation of selected socio-economic factors has been characterized and indices have been estimated to specify variable development of rural areas in the country.

Recenzenci:

dr inż. Eugeniusz K. Chyłek

prof. dr hab. Marek Kłodziński

Praca wpłynęła do Redakcji 28.11.2005 r.

Tabela 2. Wielkość i struktura wybranych czynników na obszarach wiejskich i w miastach rozwijających się (kategorii A + B) i opóźnionych w rozwoju (kategorii C) w skali kraju w 2003 r.

Table 2. The quantity and structure of selected factors in developing (category A + B) and retarded (category C) rural areas and towns in the country in 2003

Czynnik Factor	Kategoria Category	Wielkość wybranych czynników Quantity of selected factors			Udział Share %	
		razem total	wieś rural areas	miasta towns	wieś rural areas	miasta towns
Powierzchnia ogółem, km ² Total area, km ²	A + B	69 168,5	58 983,3	10 185,1	85,3	14,7
	C	243 516,5	232 490,9	11 025,6	95,5	4,5
	razem total	312 685,0	291 474,3	21 210,8	93,2	6,8
Ludność ogółem, tys. Total population, thous.	A + B	19 912,5	5 204,2	14 708,3	26,1	73,9
	C	18 278,1	9 473,0	8 805,1	51,8	48,2
	razem total	38 190,6	14 677,2	23 513,4	38,4	61,6
Ludność w wieku produkcyjnym, tys. Population in economically productive age, thous.	A + B	12 829,8	3 169,4	9 660,4	24,7	75,3
	C	11 209,0	5 526,4	5 682,6	49,3	50,7
	razem total	24 038,8	8 695,8	15 342,9	36,2	63,8
Pracujący ogółem, tys. Employed persons, thous.	A + B	5 022,9	602,5	4 420,4	12,0	88,0
	C	2 549,3	605,3	1 944,1	23,7	76,3
	razem total	7 572,3	1 207,8	6 364,5	15,9	84,1
Liczba zakładów osób fizycznych, tys. The number of private enterprises, thous.	A + B	1 740,3	308,8	1 431,5	17,7	82,3
	C	1 055,6	396,0	659,6	37,5	62,5
	razem total	2 795,9	704,8	2 091,0	25,2	74,8
Liczba bezrobotnych zarejestrowanych, tys. ¹⁾ The number of registered unemployed persons, thous. ¹⁾	A + B	1 355,6	510,1	845,4	37,6	62,4
	C	1 820,1	1 251,9	568,2	68,8	31,2
	razem total	3 175,7	1 762,1	1 413,6	55,5	44,5
Dochody gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa, tys. zł ¹⁾ Commune incomes from participation in tax revenues of the state budget in 2003, thous. zlotys ¹⁾	A + B	6 932 291,9	1 440 433,4	5 491 858,5	20,8	79,2
	C	2 680 976,4	1 239 664,6	1 441 311,8	46,2	53,8
	razem total	9 613 268,3	2 680 098,0	6 933 170,3	27,9	72,1

¹⁾ Z uwagi na brak danych przyjęto: dla miast – gminy miejskie; dla wsi – gminy wiejskie i gminy miejsko-wiejskie.

¹⁾ Because of missing data it was assumed: for towns – urban communes; for rural areas – rural and urban-rural communes.

Tabela 3. Wskaźniki charakteryzujące w skali kraju analizowane czynniki na obszarach o różnym stopniu rozwoju (kategorii A, B, C)

Table 3. Indices characterizing selected factors in variably developed areas of the country (categories A, B, C)

Wskaźnik Index		Obszary o różnym stopniu rozwoju Areas of a variable degree of development		
		kategoria A category A	kategoria B category B	kategoria C category C
Gęstość zaludnienia na 1 km ² w 2003 r. Population density per 1 km ² in 2003	w m	116,0 1964,5	81,1 1198,7	40,8 798,6
Udział ludności w wieku produkcyjnym w ludności ogółem w 2003 r., % Contribution of population in economically productive age to the total population in 2003, %	w m	62,7 65,8	60,3 65,6	58,3 64,5
Pracujący ogółem głównie w działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 100 mieszkańców w 2003 r. Employed persons mostly in non-agricultural activities per 100 inhabitants in 2003	w m	18,6 33,7	9,0 27,2	6,4 22,1
Liczba zakładów osób fizycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców w 2003 r. The number of private enterprises per 100 inhabitants in 2003	w m	7,7 10,5	5,3 9,1	4,2 7,5
Udział pracujących (w wieku 15 lat i więcej) głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym w liczbie ludności ogółem na obszarach wiejskich w 2002 r., % The share of employed (in the age of 15 or more) mostly in private farms in total population of rural areas in 2002, %.	w	17,9	25,7	28,1
Liczba bezrobotnych zarejestrowanych na 100 mieszkańców 2003 r. The number of registered unemployed persons per 100 inhabitants in 2003	w ¹⁾ m ²⁾	9,0 4,6	10,1 6,7	13,2 6,5
Dochody budżetów gmin z tytułu udziału w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa w zł na 1 mieszkańca w 2003 r. Per capita commune incomes from participation in tax revenues of the state budget in 2003 in zlotys	w ¹⁾ m ²⁾	447,0 511,8	214,3 266,4	130,9 163,7

Objaśnienia: w – wsie, m – miasta.

¹⁾ Razem gminy wiejskie i miejsko-wiejskie. ²⁾ Gminy miejskie.

Explanations: w – rural areas, m – towns.

¹⁾ Total rural and urban-rural communes. ²⁾ Urban communes.